

Шевчук А. В.,

канд. істор, наук, ст. викл. кафедри всесвітньої
історії Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Поміщицькі господарства Волинської губернії після Селянської реформи 1861 р.

В статье утверждается, что из-за политики царской администрации, вызванной борьбой с польским влиянием, большинство помещичьих хозяйств во второй половине XIX в. переживало кризис. Акцентируется внимание на том, что в регионе использовалось незначительное количество сельскохозяйственных агрегатов и тем самым определяется ошибочность ленинского утверждения о преобладании капиталистических отношений в помещичьих хозяйствах на середину 80-х годов XIX в.

Having analysed the Tsar's administration policy predetermined by its fight against Polish influence, the author of the given article concludes that it led to the crisis in the majority of landowners' farms in the second half of the XIXth century. The author of the article focuses on the lack of farming machinery used by landowners' farms and thus proves Lenin's statement wrong about dominant capitalist relationship in the mentioned above farms in the mid 1880s.

Ключові слова: *Волинська губернія, Селянська реформа 1861 р., поміщицькі господарства, капіталізм, сільськогосподарські агрегати.*

Селянська реформа 1861 р. та подальші зміни в аграрному секторі мали на меті не лише ліквідацію кріпацтва та зняття напруги у стосунках селян з поміщиками, а й перебудову сільського господарства. Влада прагнула досягти підвищення продуктивності праці, запровадження нових технологій обробітку землі та вирощування тварин, орієнтації товаровиробників випускати таку продукцію, яка користуватиметься попитом на ринку. Фактично йшлося про запровадження ринкових механізмів, які допомогли б одній частині землевласників успішно вижити у конкурентній боротьбі і надалі розвиватися за рахунок покращення методів ведення господарства, а іншій - розорятися і розпродувати свої маєтності.

Проте, враховуючи специфічну політику уряду у Волинській губернії, викликану

польськими намаганнями здобути незалежність (поляків серед поміщиків було майже 95 %), цілком очевидно, що на розвиток господарств повинні були впливати й інші, не лише економічні, чинники. Більше того, цілком очевидно, що така державна політика не завжди мала позитивний вплив на аграрний сектор регіону. Нелояльних до влади поміщиків було позбавлено частини викупних платежів, що ускладнило завдання по перебудові маєтків відповідно до нових умов: використання вільнонайманої праці, придбання сільськогосподарського реманенту тощо. Тому надалі ми проаналізуємо наслідки царської політики у цьому секторі економіки та встановимо рівень розвитку поміщицьких господарств.

Якщо говорити про рівень розвитку сільського господарства у пореформений період, то дореволюційні автори вказували на негативний стан справ. У праці А. Братчикова [1] свідченням кризи, на нашу думку, були заклики до запровадження нових технологій у рослинництві та тваринництві, у тому числі й за рахунок проведення селекції. А. Забелін справедливо відзначав успіхи окремих землевласників [2].

Стосовно радянської історіографії, то з огляду на те, що В. Ленін вказав, що у губернії на середину 80-х років XIX ст. вже переважала капіталістична система господарювання у приватних землевласників, то всі дослідники мали зосередитися на успіхах аграрного сектора [3]. У працях цього періоду вказувалося, що Волинська губернія була регіоном, де розвивалося капіталістичне сільське господарство [4]. Ф. Лось погоджувався, що у регіоні переважав капіталізм, хоча наголошував і на існуванні відробіткової системи [5].

На сучасному етапі Б. Кругляк поставив під сумнів тезу про капіталізм на Волині [6]. При цьому він дійшов висновку про успіхи у господарюванні поміщиків і окремих селян до 1917 р., що дозволило стверджувати про високий економічний розвиток регіону. Проте автор не робить поділу до реформи 1906 р. та після неї: прибутковість селянських господарств почала зростати саме у другий період

Загалом поміщицькі господарства через специфіку регіону і переважання поляків після повстання 1863 р. знаходилися не у найкращому стані. Оцінювати рівень їх розвитку надзвичайно важко. Причина цього полягає у тому, що В.І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» на основі даних за 1883 - 1887 рр. стверджував, що у Волинській губернії переважала капіталістична система ведення господарства землевласниками [7]. Але ця теза є доволі суперечливою, адже така форма господарювання полягала в найманні робітників (річних, строкових, поденних та ін.), які обробляли землю реманентом власника [8]. Протилежна - відробіткова система полягала у обробітку землі знаряддями праці навколишніх селян, причому форма плати не змінювала суті цієї системи (чи це була

плата грішми, як при відрядному найманні, чи плата продуктом, як при половинщині, чи плата землею або угіддями, як при відробітках у вузькому розумінні слова) [9].

Після придушення польського національного повстання 1863 р. польських поміщиків було позбавлено більшої частини викупних платежів, які могли б допомогти перебудувати свої маєтки. Частково ситуацію могла б покращити застава господарств у банках, але гроші проживалися, а не вкладалися у нові технології [10]. До того ж влада відстоювала інтереси лояльного селянства та насаджувала російське поміщицьке землеволодіння, зберегла сервітути та черезсмужжя. Ці фактори поставили маєтки на межу загибелі, хоча саме 60 -70-і роки ХХ ст. були періодом порівняно сприятливої економічної кон'юнктури на світовому ринку [11].

Якщо проаналізувати ситуацію у найбільш розвинутому в економічному відношенні Старокостянтинівському повіті, то на 1868 р. система господарювання порівняно з 1864 р. не змінилася. Більше того, втрата на користь селянства 10 358 десятин землі [12] неминуче позначилася на їх становищі - за 4 роки не відбулося збільшення робочої худоби і тому на одну голову припадало майже 9 десятин оброблюваної землі, у той час як у селянському господарстві 2,9 десятини [13]. Це було свідченням занепаду поміщицьких господарств, яким не вистачало робочої худоби. Тому потрібно було або наймати селян з худобою, або застосовувати відробіткову систему. Не відбувалося переходу від трипілля до багатопілля, що могло б дати позитивні результати. Лише у двох маєтках із 225 велося господарство нового типу, у решті - старого [14].

Наступні десятиріччя були періодом структурної перебудови, яку не всі землевласники змогли пережити. Посадові особи у своїх документах постійно вказували на негаразди у розвитку маєтків. І хоча звіти волинського губернатора, через антипольські настрої, мали тенденційний характер, проте не можна не погодитися, що більшість господарств являло трагічну картину без жодних шансів виплутатися [15]. Аналогічна інформація про незадовільний стан дублювалася і у звітах 80-х років [16]. Водночас зазначалося, що, як виняток, лише у кількох володіннях успіхи можна визнати задовільними [17]. Більше того, у них досить часто використовувалися навіть машини [18].

Найповнішу інформацію про рівень розвитку поміщицьких господарств цього періоду дає аналіз використання сільськогосподарських агрегатів. На 1879 р. (табл. 1) у губернії вже використовувалися сіялки, катки, жниварки та косарки, кінні грабки, сіноворушилки, віялки, коренерізки та парові і кінні молотарки (загалом 5 328 одиниць). При цьому відзначалася диференціація розподілу агрегатів залежно від регіону. Так, у Старокостянтинівському повіті було сконцентровано 25 % усієї кількості (1 312). Навпаки,

у

Овруцькому повіті, де внаслідок низької родючості не було можливості вести товарне господарство, їх нараховувалося лише 21 одиниця, що становило 0,4 %.

Таблиця

*1 Кількість сільськогосподарських агрегатів у 1879 р.
у Волинській губернії**

Повіт	Сіяло к	Каткі в	Машин		Кінних грабків	Сіно- воро- шилок	Молотарок		Вія- лок	Кор- нері- зок
			жнив- рок	кос арок			паро- них	кінськи х		
В.-Волинський	45	14	32	5	39	-	2	205	231	33
Дубнівський	28	29	14	5	5	1	1	178	367	5
Житомирський	129	82	72	42	4	-	12	120	136	4
Заславський	106	111	38	7	42	2	5	138	202	15
Ковельський	18	4	18	2	19	-	-	168	212	-
Кременьський	19	14	5	2	3	-	1	102	111	3
Н.-Волинський	45	9	24	2	5	-	1	123	167	6
Овруцький	і	-	1	1	1	1	-	9	7	-
Острозький	48	32	28	15	17	-	-	125	125	16
Старокостян	200	146	87	37	10	3	12	323	402	92
Разом	639	441	319	118	145	7	34	1491	1960	174

*Складено на підставі матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві – Ф. 442. – Оп. 533.– Спр. 158. – Арк. 22 зв.

Загалом така кількість сільськогосподарських агрегатів була надзвичайно малою. Якщо у 1876 р. в губернії було 3 537 маєтків з площею 3 699 565 десятин [19], то виходило, що в одному господарстві у середньому було 1,5 механізму, а один припадав майже на 700 десятин. Хоча ці дані не відображають реальної картини, адже у родючому Південному регіоні забезпеченість була кращою, а у Північному вони фактично не використовувалися. Проте, якщо врахувати, що переважна кількість агрегатів концентрувалася лише у розвинутих господарствах, то виходило, що більшість господарювало без використання машин. Однією з причин незначного поширення була їх дорожнеча, викликана високим ввізним митом [20].

Радянський дослідник В. Теплицький стверджував, що поступово капіталістичні відносини почали все більше проникати у аграрний сектор. При цьому доволі сумнівним виглядає твердженням історика, який, наводячи дані про збільшення кількості сільськогосподарських механізмів, що застосовувалися у маєтках, доходить висновку про капіталізм. Так, у 1889 р. [21] технічні засоби використовувалися на таких площах орної

землі (у %у. під час сівби - 13,40, під час жнив - 7,0, під час молотьби - 42,9 і віяння - 44,9. Проте, на нашу думку, це не вказує на високий рівень розвитку, адже основні етапи процесу посів та збір врожаю фактично здійснювалися без використання нових технологій, а молотарки і віялки були поширеними і раніше.

Загалом, на нашу думку, саме незначна кількість використаних сільськогосподарських агрегатів засвідчує помилковість ленінського твердження стосовно високого розвитку сільського господарства у регіоні нестача машин зумовлювала наймання селян з їх робочою худобою, або ж застосування відробіткової системи. Для доведення цього ми проаналізуємо ситуацію у все тому ж Старокостянтинівському повіті наприкінці 70-х років XIX ст. Так, у 1877 р. у регіоні було 262 маєтки площею 89 967 десятин [22]. Тобто, на одне господарство припадало: 0,76 сіялки (загалом один агрегат на 450 десятин), 0,6 катка (один на біб десятин), 0,33 жниварки (одна на 1034 десятини) та ще менше інших машин. Лише кінні молотарки були у кожному маєтку. Тобто більшість маєтків фактично навіть не мали сільськогосподарських агрегатів.

Все ж окремим поміщикам вдалося створити високоефективні господарства, які давали високі прибутки. Маєток графинь Дзялинських площею 7 000 десятин при містечку Троянові Житомирського повіту у 1895 р. дав дохід у сумі 14 784 руб. 64 коп., а за період з 1 січня до 17 жовтня 1896 р. - 12 206 руб. 86 коп. [23]. Нам невідома сума видатків, але, очевидно, що це було прибуткове господарство. Маєток Мусіна-Пушкіна мав площу 1 246 десятин і чистий прибуток становив 21 750 руб. [24]. У маєтку графині Млончинської на 648 десятинах було організовано дев'ятипільна сівозміна. При цьому у маєтку були три закордонні молотарки, дві січкарні, сівалка, десять плугів фірми «Заке» та дві косарки [25].

Власник маєтку площею 3 121 десятини, розташованого у Кременецькому повіті, генерал-лейтенант Г. Бобріков у 1894 р. просив кредит у Державному банку в сумі 50 000 руб. для купівлі сільськогосподарських машин. При цьому він зазначав, що у його маєтку вже використовувалися плуги фірми «Заке», рала та борони, посіви виконувалися рядковими та розкидувальними сівалками і утрамбовувалися катками; картопляні окучечники використовувалися до 6 разів; були жниварки Грієвса, кінні граблі та ін. Обробіток землі проводився кіньми, порода і міцність яких була незадовільною; запроваджувалася оранка волами. Кредит потрібен був для купівлі парової молотарки, покращення якості коней та розведення робочих волів. Також у маєтку було чотири заводи: винокурний, черепичний, цегельний та вапняний [26].

Маєтки братів М. і Ф. Терещенків, які знаходилися в південній та південно-східній

частині Житомирського повіту, мали площу близько 45 000 десятин. У них було раціональне господарство: запроваджувалися різного виду сільськогосподарські вдосконалення знарядь праці, угноєння полів та всі найновіші способи обробітку землі. При цукрових заводах працювали лікарні, землевласники підтримували школи та храми, надавали допомогу селянам у випадку якихось бід [27].

Загалом їх господарство динамічно розвивалося. За період з 1870 до 1893 Р- Терещенко збільшив площу свого Червонського маєтку з 7 402 до 16 207 десятин. Ці землі були розміщені черезсмужно з селянськими наділами 16 сіл. У 1903 Р- в маєтку працювало 1 026 річних та строкових постійних і 3 670 сезонних (на бурякових плантаціях) робітників (у тому числі й на збиранні цукрових буряків 1 500 солдатів). Ще 770 - збирали зернові Щорічний прибуток у 1877- 1887 рр. у середньому становив 112 866 руб., а у 1889 р.-281 548 руб. доходу, а всі видатки дорівнювали 159 853 руб. [28]

Загалом організація великих власницьких господарств, на думку дореволюційного дослідника А. Ярошевича (з чим погоджуємось і ми), була розрахована на сусідні дрібні селянські господарства (звезти хліб у скирти, вивезти зерно на станцію, цукрові буряки - на заводи, гній - на поля). Тобто, це були фактично готові кадри на роботу [29].

Таким чином, з огляду на пережитки старої економічної системи (відробіткова система, сервітути тощо) та несприятливої політичної ситуації частина землевласників продовжувала вести господарство по-старому - здаючи селянам землю в оренду за частину врожаю. Зрозуміло, що такому випадку говорити про застосування нових технологій! не доводиться, а угіддя оброблялися старими методами. Слід наголосити, що якщо одна частина землевласників розорилася, то інша - збагатилася, що дозволило скупити землі своїх колишніх конкурентів.

Після проведення селянської реформи досягти суттєвого зростання аграрного сектора не вдалося. Переважаючою залишалася трипільна система з незадовільним розвитком скотарства, що мало наслідком невисокі врожаї. Поміщицькі господарства переживали кризу. Лише заможні землевласники використовували нові технології у рослинництві та тваринництві Незначне застосування сільськогосподарських агрегатів спростовує ленінську тезу про високий розвиток господарства регіону та цим самим вказує на кризу сільськогосподарського виробництва. Заради справедливості необхідно відзначити, що з часом аграрний сектор прогресував за рахунок покращення аграрної культури.

Література

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях.- Житомир, 1868, -

Вып. I.— С 67.

2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. - Киев, 1887. - Ч. 1. - С. 216-218, 269-270.
3. Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. - К, 1970. - Т. 3- - С. 180.
4. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939).- Львів, 1970.- С 19, 23; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866 - 1900 гг. -Днепропетровск, 1960.- С. 63; Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-і роки ХІХ ст.). - К, 1959. - С. 161, 253-
5. . Лось Ф.Є. Революція 1905 - 1907 років на Україні. - К, 1955. - С 16,19.
6. Кругляк Б. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь: науково-популярний збірник волинезнавства. - Житомир, 1993- - С 42 - 53-
7. Ленін В.І. Вказ. праця. - С 180.
8. Там само.-С. 179.
9. Там само.-С. 178.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 442. - Оп. 55. -Спр.446.-Арк30.
11. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. - К, 1952. - Т. 2. - С 65.
12. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф. 115.-Оп. I. - Спр. 2387.- Арк83зв.
- 13- Там само. - Арк 58.
14. Там само. - Арк 71.
15. ЦДІАУК-Ф. 442. - Оп. 55. -Спр.446-Арк 30 зв.
16. Там само. - Оп. 537. - Спр. 183. - Арк 10.
17. Там само. - Оп. 51. - Спр. 375. - Арк 118.
18. ЦДІАУК - Ф. 442. - Он. 55. - Спр. 446. - Арк 30.
19. Там само. - Сир. 184. - Арк 16 зв.
20. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. - К, 1962. - Ч. II. - С 35.
21. Теплицький В.П. Вказ. праця. - С 240.
22. Статистика землевладения, 1905. Вып. 41: Волынская губерния. - СПб., 1906. - С. 12.
23. ДАЖО. - Ф. 182. - Оп. 1. - Спр. 4490. - Арк 3, 37.
24. Там само. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 214. - Арк 1,5,6.
25. Там само. - Спр. 202. - Арк 1-3-
26. Там само. - Спр. 209- - Арк 1-3.
27. Забелин А Указ. соч. - С. 216.

28. Теплицький В.П. Вказ. праця. - С. 258.

29- Анфимов АМ. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX- начало XX века).-М., 1969.-С 172.